

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ
ТАРЖИМА НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ КАФЕДРАСИ

Кўл ёзма ҳуқуқида
УДК.
ББК

МАҚСУМОВ АЛИЖОН АКМАЛОВИЧ

АРАБ ТИЛИ ЛУҒАТ ФОНДИДА ЎЗЛАШГАН СЎЗЛАР

5A120201 – Қиёсий тилшунослик, лингвистик таржимашунослик (араб тили)

МАГИСТР

Академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Иш кўриб чиқилди ва ҳимояга
тавсия этилди.
Кафедра мудири

Илмий раҳбар:
PhD Ҳолова М.

“ _____ ” _____ 2020-йил

Самарқанд – 2020

Аннотация

“Араб тили луғат фондида ўзлашган сўзлар” мавзусидаги мазкур магистрлик диссертацияси араб тили тарихи, унинг ривожланиш давлари, шу билан бир қаторда араб тилининг замонавий кўринишларини ўрганган. Араб лексикографияси доирасида таҳлиллар олиб бориб араблаштириш атамасига ойдинлик киритилади. Араб луғат фондига кириб келган лексикани ўрганиш билан бир қаторда, унинг замонавий араб тилига кириб келиш ходисалари ва уларга таъсир қилувчи омилларни комплекс таҳлилини олиб боради. Ўзлашган сўзларнинг араб тилидаги ассимиляция ходисасини тадқиқ қилади.

Аннотация

Данная магистерская диссертация на тему «Заимствованные слова в словарном фонде арабского языка» изучает историю арабского языка, этапы его развития, и вместе с тем современный облик арабского языка. Проводя исследование в ракурсе арабской лексикографии, освещает такой термин как «арабизация». Изучая заимствованную лексику в рамках арабского словарного фонда, проводит комплексные анализы факторов и явлений, оказавших влияние на заимствованную лексику. Исследует процесс ассимиляции заимствованной лексики.

Annotation

This master's thesis on “Borrowed words in the Arabic vocabulary” studies the history of the Arabic language, the stages of its development, and at the same time the modern look of the Arabic language. Conducting research from the perspective of Arabic lexicography, illuminates a term such as “Arabization”. Studying borrowed vocabulary within the framework of the Arabic vocabulary, conducts complex analyzes of factors and phenomena that influenced borrowed vocabulary. Explores the process of assimilation of borrowed vocabulary.

МУНДАРИЖА

КИРИШ 3

I БОБ. Араб тили тарихидан, араб тилли давлатларда тил вазияти хамда лексикография масалалари

1.1. Араб тилининг пайдо бўлиши тарихидан

1.2. Араб мамлакатларидаги тил вазиятини шаклланишига таъсир қилувчи омиллар

1.3. Лексикография (луғатнавислик) - араб тили луғат фонди ва ундаги ўзлашма сўзлар

I боб бўйича хулоса

II БОБ. Араб тили луғат фондида ўзлашма сўзлар тахлили

2.1. Иқтибос – янги сўзларни ўзлаштиришнинг бир тури сифатида. Иқтибос – янги сўзларнинг ўзлашишининг бир йўли

2.2. Бошқа тиллардан араб тилига ўзлашган сўзларнинг манбалари

II боб бўйича хулоса

III БОБ. Адабий араб тилидаги ўзлашган сўзларнинг тематик доиралар бўйича тахлили масаласи

3.1. Араб тилининг терминологик (атамашунослик) масалалари

3.2. Фан-техника тараққиёти туфайли араб тилига кириб келган энг янги атамалар

3.3. Замонавий адабий араб тилидаги иқтисодий соҳага оид ўзлашган сўзлар

III боб бўйича хулоса

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

“Фарзандларимизни мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб-хунарларни эгаллаган, соғлом ҳаётий позицияга эга, чинакам ватанпарвар инсонлар сифатида тарбиялаш биз учун ҳеч қачон ўзининг долзарблигини йўқотмайдиган масала ҳисобланади” [1, 296].

Мухтарам Президентимизнинг мазкур фикрлари ўз тасдиғини сўнгги давр ичида чиқарилган ва таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилишга қаратилган қарорлар ва фармойишларида топмоқда. 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909 сонли қарор Олий таълим тизими сифат кўрсаткичларига янгича талаб қўймоқда [2]. Президентимизнинг ушбу қарорлари биз ёш мутахассислар олдида турган масъулиятни ошириб, илмий соҳага бўлган ёндашувимизни юқори даражага кўтаришга ундамоқда.

Магистрлик диссертациямиз учун танлаб олинган мавзу замонавий тилшунослик ва таржимашунослик учун муҳим йўналиш ҳисобланиб, чуқур илмий изланишлар ва таҳлилларни талаб қилди. Тилшуносликнинг энг серқирра ва энг қизиқарли ҳамда ҳозирги кунда ўта долзарб муаммоларни ўз ичига олган бўлимларидан бири бу лексикографиядир.

Ушбу магистрлик диссертациясининг долзарблиги шундаки Республикамиз мустақилликка эришганидан кейин шарқ тилларини, хусусан араб тилини ўрганишга катта ахамият берила бошланди ва бу соҳада муайян ишлар амалга ошрилди. Жумладан араб тили фанидан дастурлар, ўқув кўлланмалари ва дарсликлар ўзбек тилида ёзила бошланди. Ҳозирги кунда араб тили Республикамизнинг Тошкент давлат шарқшунослик институтида, Тошкент ислом университетида, Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институтида, Самарқанд давлат чет тиллар институтида ва ўрта махсус Ислом билим юртларида асосий фан сифатида ўқитилса, Ўзбекистон Миллий университети ва Жаҳон тиллари университетининг барча факультетларида, Тошкент Давлат педагогика университетининг филология ва тарих факультетларида ҳам ўқитилиб келинмоқда. Шунингдек, араб тилига ихтисослашган мақаблар ҳам мавжуд.

Мавзунинг долзарблиги. Магистрлик диссертациямизнинг долзарблиги ҳам Ўзбекистонда араб тилини ўрганиш, уни илмий жихатдан тадқиқ қилиш учун араб тилининг тарихини, унинг лексографиясини, луғат фондини ҳамда араб тилига ўзга тиллардан кириб келган ўзлашма сўзларни комплекс равишда тадқиқ қилишда кўринади. Магистрлик диссертациямиз мавзусининг долзарблигини яна шунда ҳам кўриш мумкинки замонавий араб тилини, араб тилли мамлакатларда тил вазиятини ўрганиш, унинг луғат фондини ўрганиш, ўзга тиллардан кириб келаётган атамаларни араб тилидаги ассимиляциясини тадқиқ қилиш келажакда араб тилининг қай даражада ривожланиши, унинг жахон тиллари қаторидаўзига хос ва мос ўринни эгаллашига қайси омиллар турки бўлишини аниқлаштиридша катта аҳамиятга эгадир.

Тадқиқот ишининг объекти. Магистрлик диссертацияси мавзусидан келиб чиққан ҳолда тадқиқот ишининг объекти бўлиб қадимги ва замонавий адабий араб тилининг, унинг луғат таркибидаги ўзлашма сўзлар ва атамалар бўлиб, уларнинг араб тилига кириб келганидан кейинги ривожланиши ва араб тилидаги ассимиляцияси жараёни тадқиқот ишимизнинг объектини ташкил қилади.

Тадқиқот ишининг предмети. Магистрлик диссертациямизнинг предмети бўлиб турли соҳалардаги, хусусан тадқиқот ишмизга асос қилиб олинган иқтисодий матнлар ва улардаги атамаларнинг адабий араб тилидаги ўрни хизмат қилади.

Тадқиқот ишининг мақсади. Ушбу магистрлик диссертациясининг мақсади Ўзбекистонда араб тилининг тутган ўрнини аниқлаш, араб тили тарихига назар солиш, қадимги ва замонавий адабий араб тилининг ривожланиш босқичларини кўриб чиқиш, шу билан бирга ва энг асосий мақсад адабий араб тили луғат фондидаги ўзлашма лексика ва турли соҳага тегишли бўлган атамаларни тахлилини олиб бориш. Шу ўринда тадқиқотимизнинг мақсади ҳам атамаларнинг араб тилидаги

ассимиляциясини, уларнинг ўзгариш тартибларини комплекс таҳлил қилишдан иборат.

Тадқиқот ишининг вазифалари. Магистрлик диссертацияси мақсадидан келиб чиққан ҳолда тадқиқот ишида қуйидаги вазифалар ўз ечимини топган:

1. Араб тилининг пайдо бўлиши тарихини ўрганиш;
2. Араб мамлакатларидаги тил вазиятини шаклланишига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш;
3. Лексикография (луғатнавислик) - араб тили луғат фонди ва ундаги ўзлашма сўзларкомплекс таҳлил асосида ёндашиш;
4. Иқтибосни, яъни, янги сўзларнинг ўзлашишининг бир йўлини – янги сўзларни ўзлаштиришнинг бир тури сифатида талқин қилиш;
5. Бошқа тиллардан араб тилига ўзлашган сўзларнинг манбаларини ўрганиш;
6. Араб тилининг терминологик (атамашунослик) масалалари;
7. Фан-техника тараққиёти туфайли араб тилига кириб келган энг янги атамаларни таснифлаш;
8. Замонавий адабий араб тилидаги иқтисодий соҳага оид ўзлашган сўзлар таҳлилинини олиб бориш.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда тадқиқот ишимизнинг **гипотезасини** қуйидагича белгилашимиз мумкин:

- Дунё миқёсида рўй бераётган фан-техниканинг узулуксиз тараққиёти натижасида истеъмолга янги атамалар кириб келмоқда. Бу ҳолатни араб тили лексик бойлигига ҳам таъсирини кузатиш мумкин. Араб тили луғатига аввал мавжуд бўлмаган ва қўлланилмаган янги атамалар кириб кела бошлади. Бу жараёни асосан фан, ишлаб чиқариш технологияларига, қишлоқ-хўжалик, алоқа, интернет, радио-телевидение соҳаларида кўриш мумкин.

Тадқиқотнинг назарий асослари. Магистрлик диссертациямизнинг назарий асоси бўлиб Б.З.Холидовнинг (“Учебник арабского языка”), Э.Талабовнинг (“Араб тили”), Н.Иброхимов ва М.Юсуповнинг (“Араб тили

грамматикаси”), М.Хасанов ва М. Абзаловаларнинг (“Араб тили дарслиги”) каби илмий тадқиқотлари, ғоялар ва концепциялари хизмат қилди.

Тадқиқот ишининг материали. Магистрлик диссертациямизнинг тадқиқот материали сифатида араб луғат фондидаги ўзлашма сўзлар, турли соҳаларга тегишли бўлган ўзлашма атамалар хизмат қилди.

Тадқиқот ишида қўлланилган методлар. Магистрлик диссертациямизда қуйидаги комплекс характерга эга бўлган таҳлил методлари қўлланилди: контекстуал таҳлил, концептуал таҳлил, тавсифий таҳлил, трансформацион таҳлил, компонент таҳлил, қиёсий таҳлил методлари.

Тадқиқотнинг назарий аҳамияти. Магистрлик диссертациямизнинг назарий аҳамияти шундан иборатки у араб лексикографиясига ўзига хос ҳисса қўшиш билан бир қаторда диссертацияда замонавий адабий араб тили, унинг луғат фонди таркибидаги ўзлашма сўзлар ва атамалар, уларнинг тилдаги ассимиляцияси ҳақида келтирилган хулосалар ва назарий билимлар, тадқиқотда қўлланилган таҳлил методлари кейинги илмий ўрганишлар учун замин бўлиб хизмат қилади. Диссертация доирасида келтирилган назарий мазмунлар тил бирликларнинг келажакда араб адабий тили фондини ўрганилиши учун бой назарий материал сифатида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Магистрлик диссертациямизнинг амалий аҳамияти шундан иборатки тадқиқот ишидан олинган натижалардан араб тили лексикографияси, араб тили лексикологияси, араб тили тилшунослиги, араб тили лингвистикаси, лингвотипология бўйича ўқиладиган махсус курсларда, маърузалар ва семинар машғулотларида амалий материал сифатида фойдаланиш мумкин. Тадқиқотда келтирилган ўзлашма сўзларлар ва тушунчаларни, лексик бирликларни комплекс тадқиқ қилинган сабабли, келтирилган амалий маълумотларидан изоҳли луғатлар, тезариуслар ва атамаларнинг изоҳига мўлжаллаб тузиладиган луғатлар учун фойдаланиш мумкин.

Магистрлик диссертациясининг илмий янгилиги. Ушбу тадқиқот ишининг илмий янгилиги тилшуносликнинг бўлими ҳисобланмиш араб тили лексикографиясини мустақил йўналиш сифатида тадқиқ қилиш билан бир қаторда араб тили луғат фондига кириб келаётган ўзлашма сўзларнинг тутган ўрнини аниқлаш. Тилга кириб келаётган ўзлашма сўзларнинг тахлили тематик нуқтаи назардан олиб борилиб, замонавий дунёда долзарб йўналиш ҳисобланган глобал иқтисодиёт соҳасидаги атамаларнинг араб тили мамлакатлар луғат фондига кириб келиши жараёни, уларнинг уларнинг минтақавий фарқланиши масаларига катта эътибор қаратилган.

Тадқиқот ишининг апробацияси. Магистрлик диссертациямизда келтирилган маълумотлар бўйича илмий мақолалар тўпламларида қуйидаги мақолалар чоп қилинди:

1. Махсумов А. Arab borrowings in the English language // Научный журнал “Вестник магистратуры” // Научная электронная библиотека Library.ru. – 2019. – С.63-67 (on-line: http://elibrary.ru/title_about.asp?id=32775)

2. Махсумов А. Араб тилида ўзлашган сўзлар хусусида. Тилшуносликнинг назарий ва амалий масалалари // Илмий мақолалар тўплами. Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2020. – Б.63-67

Тадқиқот ишининг ҳажми. Магистрлик диссертациямиз Кириш, уч боб, Хулосалар ва Фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб ҳажми 88 бетни ташкил қилади.

Тадқиқотимизнинг Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарор ва фармойишларига таяниб, методологик жиҳатдан асосланиб берилди. Диссертациянинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда ўз ечимини топадиган вазифалар шакллантирилиб, тадқиқотда қўлланилган методлар аниқланди. Шу билан бир қаторда, йўналишга доир мавжуд илмий асарлар тахлили келтирилди. Ишнинг назарий ва амалий жиҳатдан яхлитлиги кўрсатиб берилди.

Магистрлик диссертациямизнинг биринчи боби араб тили тарихидан, араб тили давлатларда тил вазияти ҳамда лексикография масалаларига

бағишланган бўлиб, араб мамлакатларидаги тил вазиятини шаклланишига таъсир қилувчи омиллар ҳам ўрганиб чиқилди

Тадқиқот ишининг иккинчи боби Араб тили луғат фондида ўзлашма сўзлар тахлили тақдим қилинган. Шу билан бир қаторда иқтибос – янги сўзларни ўзлаштиришнинг бир тури сифатида ўрганилиб, иқтибос – янги сўзларнинг ўзлашишининг бир йўли ҳамда бошқа тиллардан араб тилига ўзлашган сўзларнинг манбалари кўриб чиқилди.

Диссертациянинг учинчи бобида адабий араб тилидаги ўзлашган сўзларнинг тематик доиралар бўйича тахлили масалаларини лексикографик тахлили ўтказилиб, асосий урғу фан-техника тараққиёти туфайли араб тилига кириб келган энг янги атамалар ҳамда замонавий адабий араб тилидаги иқтисодий соҳага оид ўзлашган сўзлар тадқиқ қилинди.

Тадқиқот ишининг хулоса қисмида яқунловчи хулосалар келтирилган бўлиб, адабий араб тили луғат фондига кириб келган ўзлашма сўзлар, атамалар бўйича яқунловчи хулосалар берилди.

I БОБ

АРАБ ТИЛИ ТАРИХИДАН, АРАБ ТИЛЛИ ДАВЛАТЛАРДА ТИЛ ВАЗИЯТИ ХАМДА ЛЕКСИКОГРАФИЯ МАСАЛАЛАРИ

1.1. Араб тилининг пайдо бўлиши тарихидан

Араб тили лексикографиясини, унга кириб келган ва келаётган ўзлашма сўзларнинг хусусиятларини тадқиқ қилиб ўрганишни бошлашдан аввал магистрлик диссертациямизда араб тили ҳақида маълумот бериб, араб тили тарихига бир нигохташлашни лозим топдик, сабаби, араб тилининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиш давлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиш тадқиқотнинг тўғри йўлдан олиб боришга туртуви бўлади.

Шу боис биз араб тили пайдо бўлишининг илк даври ҳақида мўъжаз маълумот беришга қарор қилдик. Ишончли манбаларда кўрсатилишича, араб тилининг пайдо бўлиши ва унинг ривожланиш даври учга бўлинади:

1. Илк (классик ёки исломгача бўлган давр, жоҳилия даври милоднинг VII асри);
2. Классик давр (VII – XVIII асрлар);
  - а) Илк классик (VII – X асрлар);
  - б) Классик давр (X- XVIII асрлар);
3. Замонавий давр (XIX асрдан ҳозирги пайтгача);

Энг қадимги араб ёзуви ҳақида бизгача етиб келган лихян, семуд, саф, ан-нимар (эрамизнинг 328 йили), забад (эрамизнинг 512 йили) ёзувлари ҳисобланади. Унинг адабий формаси ислом дини пайдо бўлмасдан шаклланган [27, 5 б.]

Кўплаб сақланган адабий ёдгорликлар классик даврга тўғри келади. Бу даврда, яъни классик даврда яратилган кўплаб асарлар асосан исломгача поэзия (шеърят) ҳисобланиб, у узок вақт оғзаки шаклда сақланган ва фақат VIII-IX асрларда араб филологлари томонидан ёзиб олинган.

Классик давр адабий мероси Қуръони Карим ҳисобланади. Юқоридаги адабий ёдгорликларда араб тили ўзининг грамматик тизимига эга бўлган, бой

лексикага, қадимги араб тилига ва араб қабилалари лаҳжаларига асосланган тилга айланган эди.

Классик араб тили Ўрта ва Яқин Шарқ тилларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Араб истилоси сабабли ва ислом динининг тарқалиши билан араб тилининг аҳамияти Шарқда янада кучайди. Бу даврда араб тили Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг маданий ҳаётида халқаро тил ролини ўйнади. Араб тили Ўрта ва Яқин Шарқнинг кўплаб тилларига лексика соҳасида жуда катта ижобий таъсир кўрсатди. Турк, форс афғон (пушту) ва бошқа тиллар луғат бойлигининг 50-60 фоизини араб сўзлари ташкил этади.

Ҳозирги кунда Африка қитъасининг шимолида, Араб ярим оролида ва Олд Осиёдаги 22 та араб давлатларида – Мавритания, Марокаш, Жазоир, Тунис, Ливия, Миср, Судан, Жибути, Сомали, Қамар ороллари, Саудия Арабистони, Яман, Уммон Султонлиги, Бирлашган Араб Амирликлари, Баҳрайн, Қатар, Кувайт, Иордания, Ироқ, Фаластин, Ливан, Сурияда араб тили давлат тили ҳисобланади. Араб адабий тили XIX асрда шакллана бошланди. Ҳозир араб адабий тили билан бир қаторда кўплаб маҳаллий диалектлар ҳам мавжуд. Энг кўп тарқалган диалектлардан Саудия Арабистони, Ироқ, Сурия, Миср, ва Мағриб лаҳжаладир. Араб адабий тилига энг яқини Сурия диалекти ҳисобланади. Араб адабий тилидан катта фарқ қилувчи диалект – бу Мағриб диалектидир. Ҳар бир диалект ўз навбатида бир неча шеъваларга бўлинади. Лаҳжалар араб адабий тилига қараганда тор маҳаллий, худудий аҳамиятга эгадир [38, 154 б.].

Араб адабий тили – давлат тили, ОАВ, адабий асарлар, фан, ягона ёзув ҳамда барча араб мамлакатлари учун расмий тил ҳисобланади. Бу тил араб халқлари бирлигининг тимсолидир. Лекин араблар турмушда асосан лаҳжадан фойдаланадилар. Турли араб мамлакатларининг халқлари суҳбатга киришганларида бир-бирларини жуда қийин тушунадилар. Арабларнинг халқ тили – العامية (лаҳжа) кундалик алоқа воситаси ҳисобланиб қолмасдан, у кино, театр, радио, телевидениеда ҳам кенг қўлланилади.

Араб тили сомиий тиллар гуруҳига киради, унга яна Эфиопиянинг амхар, тигре, қадимги яҳудий, иврит (Исроил), Малта тиллари ҳам киради. Сомий тиллари грамматикасида, луғат тизимида бир хиллик, ўхшашлик мавжуд. Бу тилларнинг барчасининг сўзлари асосан уч ундошли бўлиб, уларда аффиксация ривожланган.

Араб тилида бой адабий асарлар яратилган. “1001 кеча” асари бутун дунёга маълум ва машҳурдир. Араб тилининг баъзи атамалари ғарбий ва бошқа тилларга, шу жумладан рус тилига ҳам ўзлашган. Масалан, адмирал, алгебра, азимут, маскарад, тариф, зенит, эмир, ҳалва сўзлари шулар жумласидандир.

Араб тилининг таъсирини ўзбек тилида ҳам кузатиш мумкин. Машҳур тилшунос олим Фотиҳ Абдуллаев ўзбек тилидаги арабизм ҳақидаги тадқиқот ишларида 55-60 фоиз араб сўзларининг ўзбек тилига ўзлашганлигини айтадилар. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган кўп шоир ва ёзувчилар араб ва форс тилларида ижод этганлар, улар “**اللّسانين ذو**” (иккитиллик) ёзувчилар деб аталган [3, 57 б.].

Минг йилдан ортиқ тарихга эга бўлган бой маънавий меросимиз, асосан, араб ёзувидаги манбалар орқали етиб келган. Маълумки, бу ёзув арабларнигина эмас, балки араб бўлмаган кўпгина шарқ халқларининг адабиёти ва фанида қўлланиб келган ҳарф-товушли ёзувдир. У қадимги финикий ёзувининг оромий тармоғидан келиб чиққан. Милоднинг III–IV асрларида шаклланиб, араб тилининг ифодаси учун қўллана бошлаган ва “араб ёзуви” номини олган. Оромий алифбосида 22 та ҳарф бўлган. Араблар бу алифбога 6 та янги товуш ҳарф (**ث ح ذ ض ظ غ**) қўшиб, 28 тага етказганлар. Ҳарфлар сўз бошида, сўз ўртасида, сўз охирида ва алоҳида ёзилиш шаклларига эга. Улар **أ** (алиф), **د** (дол), **ذ** (зол), **ر** (ре), **ز** (зе), **و** (вов) бўлиб, сўз бошида ва сўз ўртасида қўшилиб ёзилмайди. Араб ёзувидаги 28 та ҳарфдан 18 таси мустақил график белгисига эга [6, 759 б.]. Бошқа ҳарфлар устига ёки тагига қўшилган нуқталарнинг сонига қараб фарқланадилар. Араб алифбосидаги ҳарфларнинг деярли ҳаммаси ундош товушларни, фақат

учтаси - ا (алиф), و (вов), ي (ё) унли товушларни билдириб келади. (“Вов ” ва “ё” ҳам унли, ҳам ундош вазифасини бажаради). Бу ёзувда унлиларни ифода қилиш учун харфларнинг ост-устига қўйиладиган ҳаракатлардан фойдаланилади. Бироқ, араб ёзувида унлиларга ишора қўйилмаса ҳам, сўзлар сарфу нахв қоидаларига кўра мазмунга мослаб ўқиладиган.

Эски ўзбек алифбоси араб ёзуви асосига қурилди. Ўзбек халқининг тарихда яратилган барча адабий ва илмий манбаалар асосан, араб тилида битилди. Сақланиб қолган далилларга кўра Ўрта Осиё ҳудудида араб ёзувида битилган дастлабки ҳужжат Панжикент ҳукмдори Диваштич томонидан Араб халифалигининг Хуросондаги ноиб Амир ал-Жарроҳ номига 719 йилда ёзилган мактубдир.

Араб ёзувининг VII асрдан XIV асргача шаклланган ва машҳур назариётчи хаттотлар томонидан эътироф этилган – куфий, сулс, насх, муҳакқак, райҳоний, тавқиъ, рико деб аталган етти услуби мавжуд. Айрим хаттотлар куфийни асосий услублар қаторига киритмайдилар. Чунки, улар кейинги олти услуб куфийдан ўсиб чиқиб шаклланган, деб ҳисоблайдилар. XIV аср охирида юзага келган настаълиқ ва XVIII асрда пайдо бўлган шикаста хатларини ҳам баъзи хаттотлар араб ёзувининг асосий услубларига қўшадилар [10, 47 б.].

Ислом дини ва араб тилининг VII аср иккинчи ярмидан бошлаб Яқин ва Ўрта Шарқдаги қатор ўлкаларга, кейинроқ эса Африка, жанубий Европа ва Осиёдаги кўп жойларга тарқалиши билан араб ёзуви ҳам биргаликда кириб борди. Натижада араб ёзуви ўша ўлкалардаги халқлар томонидан ўзлаштирилди ва маҳаллий тилларга мослаштирилган ҳолда қўллана бошланди.

Араб ёзуви Мовароуннаҳрга VII асрнинг иккинчи ярмида кириб келди. VIII аср бошларида араб хатида ёзилган ҳужжатлар сақланган. Бу юқорида тилга олинган Панжикент ҳокими Диваштичнинг Араб халифалигининг Хуросондаги ноибига йўллаган мактубдир. Бу ҳужжат араб тилида ёзилган.

Маданий жиҳатдан ўзбек ва тожик халқининг ота-боболари ўз адабиёт ва маданиятларини араб тилида яратдилар. Машҳур маҳаллий олимлар ҳам ўз асарларини араб тилида ёздилар. Бу эса араб тилининг имкониятини янада юқорига кўтарди. Иккинчидан, араб тилининг бойлиги, ифодалилиги илмий терминлар яратишда анча қулай эди.

Араб ёзуви Мавароуннаҳрга кириб келгандан бошлаб XIII асрларга қадар бу ёзувда битилган бирорта туркий тилдаги ҳужжат, манба ҳозиргача маълум эмас. XIII асрга қадар мазкур ёзувдаги барча манбалар асосан араб тилида ва қисман форс-тожик тилида китобат қилинган [10, 54 б.].

XI аср бошларида Марказий Осиёда туркий халқ, қабила ва уруғларнинг йирик марказлашган давлати – Қораҳонийлар сулоласи ташкил бўлиши билан эски туркий тилнинг нуфузи ошди, унинг юксак адабий тил даражасига олиб чиқиш жараёнида қатор олим-у шоирлар етишиб чиқди. Буларга XI-XII асрларда ижод қилган Маҳмуд Қашғарий, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний ижодларини кўрсатиш мумкин. Бу муаллифларнинг асарлари ҳам ўзлари яшаб ижод этган XI-XII асрлар китобат тил маҳсулоти сифатида эмас, балки XIII асрдан бошлаб кўчирилган қўлёзмалар орқали етиб келган. Демак, араб ёзувида яратилган ҳозирги туркий қўлёзмалар китобатларининг тарихи XIII асрдан бошланади.

1.2. Араб мамлакатларидаги тил вазиятини шаклланишига таъсир қилувчи омиллар

Ҳар бир миллат тилининг шаклланиш жараёнида ўзига хос хусусиятлар пайдо бўлади, аммо муайян ҳудудда ва табиий иқлим шароитида узоқ давр бирга яшаб келган халқлар кўп асрлик иқтисодий ва маданий муносабатлар туфайли хўжалиги ва маданиятига хос умумий белгиларини ҳам шакллантириб келади. Бу ҳақиқатни араб тилининг шаклланишига ҳам йўйиш мумкин, чунки араб шарқида яшаб келган турли миллат ва элатлар миллий ўзига хослиги араб тилининг бетакрор хусусиятларининг мавжудлигида кўринади.

Тил вазияти деганда – муайян тилнинг мавқеи, ҳолати тушунилади [12, 12 б.].

Бирор мамлакатдаги тил вазияти деганда, муайян тилнинг пайдо бўлган даврдан бери ривожланиш жараёни, унга кириб келган янги сўзларнинг ўзлашиши ҳамда унинг ҳозирги ривожланиши давридаги ҳолатини тушунамиз.

22 та араб давлатининг ҳар биридаги тил вазияти ўзига хос хусусиятга эга. Араб мамлакатларидаги тил вазиятини қуйидаги омиллар билан белгилаш мумкин:

Барча араб мамлакатларида миллатлараро асосий тил араб тили умумий бўлишига, яъни тилнинг ёзув – адабий ва нутқ – сўзлашув шакллари мавжудлигига қарамай, бу икки тилнинг қўлланиши борасида тафовутлар мавжуд. Араб мамлакатларининг ҳар бирида адабий тилга қараганда нутқ – сўзлашув тилида жуда кўп аҳоли гаплашади. Бундай ҳолатнинг сабабини, аҳоли саводхонлигининг пастлигидан деб билиш керак.

Араб дунёсида тил ҳолатларининг ўзига хос манзаралари ва тарихий жараёнларнинг мазмуни унинг турли вақтларда тутган ўрни ва касб этган аҳамиятининг оқибатидир [19, 60 б.].

Шунингдек, айнан шу жараёнлар натижасида қадимий ва замонавий тил ва маданий анъаналарнинг келиб чиқиши, бир хил турда бўлмаган ва бир-биридан тубдан фарқланадиган тилларнинг шаклланишидир.

Натижада, ҳозирги пайтда араб мамлакатларида бир вақтнинг ўзида мумтоз араб тили, араб адабий тили ва кўпдан-кўп шева ва лаҳжалар қўлланилади.

Масалан, араб тилшунос олимлари ва диний арбоблар фаол равишда мумтоз араб тилидан фойдаланадилар.

Аммо, араб давлатларининг аксарият аҳолисининг саводи паст бўлганлиги (баъзи мамлакатларда то 80% гача, баъзиларида эса 50 % гача) сабабли у ерда минтақавий ва маҳаллий шева ва лаҳжалардан кенг қўламда фойдаланилади.

Бундан ташқари араб зиёлилари ҳам кундалик «асл» тилларини қўллайдилар.

Барча араб мамлакатларида араб тили давлат тили деб эълон қилинган. Лекин ҳар бир регионда араб адабий тилининг ўзига хос вариантлари мавжуд бўлиши араб дунёси тил вазиятининг ривожланишидаги қонуният ҳисобланади [19, 48 б.].

Баъзи араб мамлакатларида мустақилликка эришганларига кўп вақт ўтишига қарамай Европа тиллари таълим ва маданият соҳаларида катта ўрин тутди.

Араб дунёсидаги тил вазияти узоқ қадимдан – “Жоҳилия” давридан бошланади. У пайтда Араб ярим оролида барча арабларга тушунарли ҳисобланган араб тилидан ташқари яна қабилаларнинг ҳам тиллари мавжуд эди ва улар бир-биридан катта фарқланарди. Ана шу “Жоҳилия” даврида араб тили ўзининг камолот чўққисига чиққан, етуклик даражаси ва ифода кучи ўсган эди. Ўша пайтда Қурайш лаҳжаси барча араб лаҳжалари устидан ҳукмронлик қиларди.

Араб регионидagi тил вазиятининг шаклланишида арабларнинг ўз худудларидан чиқиб, VII – XI асрларда форс, оромий, сурия тилларида сўзлашувчи халқлар худудларини босиб олишлари катта воқеа бўлди.

Араблар ҳаётида бу мусулмон ҳаракати катта бурилиш нуқтаси ҳисобланган бўлсада, у араб миллатчилиги билан бутунлай боғлиқ бўлмаган. Чунки араблар босиб олган мамлакатларнинг баъзи аҳолиси ислом динига кирмаган бўлсаларда араб тилини қабул қилдилар, бошқалари эса, аксинча, мусулмон бўлиб қолган бўлсаларда араблашмадилар [23, 45 б.].

Ислом динининг тарқалиши билан бирга араб тили ҳам Ҳинд қирғоқларидан тортиб, Амударё, Волга ва Хитойгача етиб борган. Бу тил Испанияда ва Жанубий Африкада тарқалди. (Худди Библиянинг тили лотин тарқалгандек). Шундай пайтлар бўлганки, араб тили нафақат диний тил ва мусулмончилик фанининг тили, балки дипломатик алоқалар, ҳатто хусусий номалар тили ҳам бўлиб хизмат қилган [23, 207 б.].

Араб тили истилочилар тили сифатида Араб ярим оролидан токи Ўрта ер денгизигача, Узоқ Шарқгача тарқалди. Пайғамбар Муҳаммад (С.А.В)нинг ўлимларидан 100 йилча ўтгандан кейин араб тили расмий, асосий (агар у ягона давлат тили бўлиб қолмаган бўлса) тил сифатида Таҳа қирғоқларидан Амударёгача чўзилган катта худудга тарқалди. Шундай қилиб, Дамашқда ҳам, Куфада ҳам, Марвда ва Бухорода ҳам шеърлар ўша ягона араб тилида, қадимги араб кўчманчи шоирлари усулида, уларнинг шеър ёзиш ўлчови анъаналарига риоя қилган ҳолда ижод қилинар эди. Бу даврда араб тилининг кучли таъсири остида юнон, сурёна, оромий ва паҳлавий тиллари жонли тил сифатида барҳам топди.

Аббосийларнинг теократик ва миллатчилик империяси ўрнига араб миллий давлати келганидан кейин араб тили ҳукмрон мавқеда турди ва араб тилини ҳаттоки, арабларнинг маданий устунлигига қарши курашганлар ҳам ишлата бошладилар [23, 16 б.].

Қоҳира, Искандария, Бухоро, Ҳиндистон, Туркистон, Қозон, Қримдаги мусулмон (мадрасаларда) мактабларида, шунингдек, Шимолий Африкадаги машҳур мактабларда араб тили энг ҳурматли мавқега эга бўлган [23, 207 б.].

1.2.1. Араб мамлакатларида бир тиллик ҳолати

Узоқ йиллик истибдод натижасида араб мамлакатлари токи ўз мустақилликларига эришгунларича ўзларининг сиёсий тараққиёти даражасига кўра қолоқ мамлакатлар қаторига кирар эдилар. Бу ҳол араб тили ривожланишига ўзининг таъсирини кўрсатмай қўймади. Мана шу узоқ давом этган босқинчилик сиёсати оқибатида кўп араб мамлакатларида ҳозирги кунгача ишчи тил сифатида олий таълимда араб тили эмас, балки чет тили ишлатилишига сабаб бўлди.

Замонавий сиёсий вазият, чуқур ижтимоий-сиёсий жараёнларга жавоб бера олиши учун араб тилида жиддий замонавийлаштиришга (модернизация) эҳтиёж сезила бошланди. Бундай эҳтиёж асосан семантик, лексик – семантик, синтактик ҳамда илмий - техник терминлар билан бойитишда эди [26, 47 б.].

Барча араб мамлакатларида араб адабий тили асосий тил сифатида ҳисоблансада, лекин мазкур тилнинг қўлланиш даражаси у ердаги тил вазияти даражасининг турлича эканлигидан келиб чиқади ва бу фарқ анча сезиларлидир. Ҳаётнинг энг муҳим соҳалари ҳисобланган бошқарув, таълим тизимида (мактаб, олий таълим), фан, хўжалик фаолияти, ОАВда тилнинг ижтимоий вазифасининг турли даражалари яққол кўринади.

Масалан, Саудия Арабистони ва Сурия каби мамлакатлар бир тиллик мамлакатлар сирасига киради. Лекин бу ердаги олий таълим ва фан соҳасида араб тили билан бир қаторда инглиз тили ҳам бир хил хизмат қилади. Ёки Марокашда ким француз тилини билмаса раҳбар лавозимига кўтарила олмайди. Чунки бу ерда бошқарув соҳаларида кўп ҳужжатлар француз тилида расмийлаштирилади ва нашр қилинади.

1.2.2. Араб мамлакатларида икки тиллик (араб ва француз) ҳолати

Тил вазиятининг турлича бўлиши араб мамлакатларидаги замонавий-маданий ва адабий ҳолат ўртасидаги тафовутдан келиб чиқади. Бунга кўп йиллик колонизация сиёсатини бошдан кечирган Шимолий Африка регионидagi араб мамлакатларини мисол сифатида келтириш мумкин. Бу ерда араб халқлари маданий мероси анъаналаридан узоқлашиш, шу билан бирга араб адабиёти билан бир қаторда француззабон адабиётнинг ривожланишини кузатиш мумкин. Арабийзабон адабиёт асосан араб адабиётига хос анъаналарни давом эттиради. Бу анъана Миср, Сурия, Ироқ ва бошқа араб шарқидаги мамлакатларда давом этмоқда. Бир хил этник таркибли аҳолига эга бўлган Яман, Миср, Уммон Султонлиги, Кувайт, Саудия, Сурия, Ливия, Баҳрайн, БАА, Иордания, Қатар каби мамлакатларда араб адабий тили асосий ўринни эгаллаган.

Араб мамлакатларидаги тил вазияти ҳақида бир қатор муаллифларнинг фикрлари мавжуд. Рус олими **Н.П.Остроумов** араб тилининг бой имконияти ҳақида шундай дейди: “Европаликларнинг тилида у ёки бу иш – ҳаракат бажарилишида бир неча сўз иштирок этса, араб бир сўз билан уни англантиб қўя қолади. “У сувнинг олдида ичиш учун борди, лекин ундан ичиш учун

нарсаси йўқлиги туфайли унга қараб турарди” иборасини араб бир نظر - “юзига қарамоқ” феъли билан англатиб кўя қолади, шунинг учун араб ёзувчиларига, хусусан, шоирларига ўз асарларини қисқа баён қилиш имкониятлари кенгдир” [35, 210 б.].

Кузьмина Н.Е. ўзининг “Арабский разговорный язык Судана” китобида шундай дейди: “Ҳозирги араб тили мураккаб ва жўшқин ходиса бўлиб, унда умумистеъмолдаги адабий (тоза – الفصحى) тили билан бир қаторда регионал (маҳаллий - العامية) лаҳжалар ҳам мавжуд бўлиб, арабларнинг ўзлари уни халқ (вулгар) тили деб атайдилар” [28, 3 б.].

Лаҳжалар арабларнинг сўзлашув нутқида ўз ўрнига эга. Божхонада ҳам, банкда ҳам, расмий вазирлик кабинетида ҳам араблар тўлиқ лаҳжада ёки унинг баъзи шаклларида фойдаланиб гап бошлайдилар, чунки уни билмасдан туриб оддий алоқага кириша олмайдилар. Маҳаллий лаҳжалардан воқиф бўлиш дарҳол “дўстлар орттириш” га имконият яратади. Судандаги жуда кўп маҳаллий лаҳжалар (улар 200 дан ортиқ) орасида пойтахти Хартумнинг сўзлашув тили алоҳида ўрин тутди [28, 4 б.].

Араб мамлакатларида тил вазияти қандай бўлмасин, араб тилининг мавқеи (таъсири) кучайиб бормоқда, шунга кўра араб тилида сўзлашувчилар сони ҳам ошиб бормоқда. Ҳозирги кунда араб тили БМТ нинг 6 та халқаро сўзлашув тили қаторидан жой олган. Бу воқеа 1974-йил 30-майда содир бўлди.

1.3. Лексикография (луғатнавислик) - араб тили луғат фонди ва ундаги ўзлашма сўзлар

Луғатшунослик (лексикография) сўзнинг назарий – амалий жиҳатлари ҳисобга олинган луғатларни тузиш ҳақидаги фан ҳисобланади. Лингвистик луғатларнинг вазифаси муайян адабий тил таркибига кирувчи сўзларни шарҳлаш, сўзларнинг маъноларини мисоллар асосида изоҳлаш, сўзларнинг қўлланиш соҳалари ва чегараларини аниқлаш ва баъзи грамматик шакллари белгилашдан иборат. Луғатнавислик ўрта асрлардаги араб тилида сўзлашувчи халқларнинг маданий ҳаётида катта аҳамият касб этган ва араб

тилшунослигининг муҳим соҳаси ҳисобланган. Луғатлар тузиш ғояси арабларга юнонлардан ўтган. Бирок, араб луғатнавислиги қандайлигидан катъий назар, у ўзининг мазмун ва хусусиятларига кўра етарли даражада мустақил ва ўзига хос ҳодиса ҳисобланади.

Одатда, ўзлари тузган луғатларда араб тилининг софлигини қайд этган ва бунга кафолат берган луғатнавислар грамматик муаммолар билан шуғулланмаганлар. Фақатгина аз-Замахшарий грамматика соҳасида ҳам, луғатнавислик соҳасида ҳам мустақил асарлар яратди. Араб луғатнавислиги ҳали Европада бундай фаолият тури мавжудлиги маълум бўлмаган даврларда пайдо бўлган. Мусулмон дунёси луғатнависликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун энг қулай муҳит ҳисобланган.

Араб адабий тилининг, ўрта аср мусулмон Шарқининг китобий ва ибодат тили сифатида тан олинishi араб адабиётининг тез ривожланиши араб тилидан бошқа тилда сўзлашувчи халқларнинг илмий фаолиятида воситачи сифатида фойдаланиш, ёзма тилнинг яхши андозаларга асос бўлишини таъминлаш, ҳамда турли шева кўринишларининг оғзаки тил сифатида кенг равишда қўлланиши ва араб тилининг икки варианты – ёзма ва оғзаки нутқда кўплаб фарқловчи белгиларнинг вужудга келиши – буларнинг ҳаммаси араб луғатнавислигининг бошқа тиллар луғатнавислигига нисбатан анча олдин пайдо бўлганлигига ва кўп асрлар давомида гуллаб-яшнашига сабаб бўлган.

Бу ҳақда Ибн Халдун шундай деб ёзган: “Араблашган кишиларнинг соф араб тилига зид бўлган нотўғри нутқи туфайли тилнинг луғатига путур етди ва арабча сўзларнинг кўпчилигидан нотўғри фойдаланилмоқда, бунинг натижасида эса, тилнинг софлигига етишишнинг, Қуръон ва ҳадисларнинг унутилишини олдини олиш мақсадида, ёзиш ва қайд этиш йўли билан тилнинг луғатини сақлаб қолиш заруруяти туғилди”. Ўтган аср ва ҳозирги замон муаллифлари луғатнавислик китобларнинг ва семасиологик рисоаларнинг амалий асосда яратилганлигини кўрсатмоқдалар. Араб

лексикографияси кенг ривожланган ва шу билан бир вақтнинг ўзида турли хилдаги луғатлар яратилган.

Луғатнависликда ишлаб чиқилган илк назарий ва амалий тамойиллар, худди грамматикадаги каби деярли ўзгармасдан келмоқда. Араб луғатнавислигидаги бир тилли лингвистик луғатлар асосан қуйидагилардан иборат: 1. Маълум лексик ёки семантик белгисига кўра тизимлаштирилган таснифловчи луғатлар. 2. Барча лексик биргаликда жамланган ва алифбо тартибида жойлаштирилган изоҳли луғатлар. Кейинги даврларда икки тилли (умумий, терминологик) луғатлар кенг тарқалди.

1.3.1. Таснифловчи луғатлар

Араб луғатнавислиги, турли сабабларга кўра, Қуръон лексикасини ўрганиш билан боғлиқ равишда пайдо бўлган деб ҳисобланади. (بيرغ نارقلا). Бундай лексикани йиғиш шубҳасиз, II ҳижрий асрдан кейинроқ бошланган. III ҳижрий асрда эса бундай луғатлар сони кўп бўлган, бироқ уларнинг кўпчилиги сақланиб қолмаган ва фақат номларигина бизгача етиб келган. Нафақат Қуръонда қўлланган қабила шевалари, балки унда қўлланган форсча, эронча, набатийча ва бошқа тилларга мансуб лексикалар ҳам келтирилган “لغات القرآن” “Қуръоннинг шевалар луғати” шундай луғатлар қаторига киради [65].

Бироз кейинроқ, қадимий ривоятлар лексикасини ўз ичига олган луғатлар “الحديث غريب”/лар пайдо бўла бошлади, улардан аз-Замахшарий (1075-1144) “الحديث غريب فى ألنهاية” ва Ибн ал-Асирнинг “الحديث غريب فى ألفائق” жамлама луғатлари бошқаларга қараганда машҳурроқдир. Натижада юқорида санаб ўтилган адабий ёдгорликлар асосида ҳар тарафлама таснифланган асарлар вужудга келди.

Диний адабиётга оид лексика одатда қадимги шеърятдан келтирилган мисоллар билан далилланган, аналогия йўли билан ёки илоҳий ваҳийлар тилини ўзгартирилмаган ҳолда асраб келаётган деб ҳисобланган баъзи араб қабилаларининг вакиллари билан маслаҳатлашган ҳолда таҳлил этилган. Кейинги даврларда асарлар яратган муаллифлар эса ўз фикр ва

мулоҳазаларини ўзларидан олдин яшаб ижод қилган муаллифларнинг асарларидан мисол келтириш орқали далиллаганлар [65].

Диний билимларнинг устуворлиги ислом дини, айниқса Қуръон ва ҳадисларга асосланган қонунчилик (фикҳ) бўйича махсус терминологик луғатларнинг вужудга келиши учун шарт-шароитлар яратиб берди. Кейинчалик яратилган асарлардан ал-Файюмийнинг (1368 йилда вафот этган) сўзларнинг биринчи туб ўзаги бўйича алифбо тартибида жойлаштирилган (ҳаммаси бўлиб 27 та китобдан иборат) “رينملا نف بيرغ” “الكبير الشرح حابصملا” луғати ҳисобланади.

Қуръон ва ҳадислар лексикасига қизиқиш туфайли, умуман араб тилига нисбатан қизиқиш юзага келди, бу эса ўз навбатида адабий тилнинг турли қатламларига мансуб лексика жамлаган бошқа турдаги луғатларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бундай луғатлар қаторида “الغريب المصنف” – биринчи ўринда туради. Мазкур луғатнинг муаллифи Абу Убайд (770-837) тушунарсиз ва қадимги араб шеърляти ва баъзи бир бошқа ёдгорликларда учрайдиган кўҳна лексикани мавзулар асосида тузилган 25 та китобга жамлади ва таснифлади. Луғат изчил равишда сайланган қуйидаги китоблардан иборат:

- 1) Инсон танасининг тузилиши;
- 2) Аёллар;
- 3) Кийим-кечаклар;
- 4) Озиқ-овқатлар;
- 5) Касалликлар;
- 6) Уйлар ва жойлар;
- 7) Отлар;
- 8) Қурол-аслаҳалар;
- 9) Қушлар ва ҳашоротлар;
- 10) Идишлар ва қозон – товоқлар;
- 11) Тоғлар;
- 12) Дарахтлар ва ўсимликлар;

- 13) Сувлар ва сув оқимлари;
- 14) Палма турлари;
- 15) Булутлар ва ёмғирлар;
- 16) Вақтлар ва шамоллар;
- 17) Ном ясовчи андозалар;
- 18) Антонимлар;
- 19) Бир нарсанинг турли номлари;
- 20) Туялар ва уларнинг сифатлари;
- 21) Ҳайвонлар;
- 22) Ёввойи ҳайвонлар;
- 23) Туб ўзакли сўзлар ҳақидаги китоблар [61].

Ҳар бир китоб нисбатан умумий белгиларга эга бўлган (900 тадан ортиқ) бобларга ажратилган. Луғат номлари кўрсатилган ва номаълум шоирларнинг асарларидан келтирилган кўплаб мисолларни ўз ичига олган. У араб луғатнавислигининг кейинги ривожланишига улкан ва ҳар тарафлама ижобий таъсир кўрсатган.

Анча кенг тарқалган, ясама сўз турлари, ҳар хил араб шевалари лексикасини жамлаган ва вокализация (яъни, ундош товушнинг унлига айланиши: ундош товушининг бўғин ҳосил қилиш хусусиятига эга бўлиш) нуқтаи назаридан (хусусан, шарқий ва ғарбий араб шевалари бир-бирига нисбатан) қиёсланган “*كتب اللغات*” – Қабилавий сўзлар китоблари ва “*كتب النوادر*” – “Нодир сўзлар китоблари” қадимги луғатнависларнинг ноёб лексикага нисбатан қизиқишлари ниҳоятда катта бўлганлигидан далолат беради. Қадимги араб қабилалари лексикаси энг кўп миқдорда жамланган аш-Шайбоний (719-820) нинг “*كتاب الجيم*” – луғати янада машҳурроқдир. Ибн ас-Сиккий (857 йилда вафот этган) “*إصلاح المنطق*” – да икки хил шакл ва бир маънога эга бўлган, шубҳасиз, турли қабилаларга тааллуқли кўплаб сўзларни келтирган [60].

Ибн Сидининг (1066 йилда вафот этган) 17 жилдлик “*المخصص*” – асари тизимлантирувчи луғатларнинг энг машҳури ва тўлиғи ҳисобланади. Мазкур

луғатда аввало нисбатан умумий ва муҳимроқ бўлган, сўнгра эса, хусусий иккинчи даражали ҳодисалар кўриб чиқилади. У инсон ва унинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган барча нарса ва ҳодисалар (кийим-кечак, озиқ-овқат, уйку, меҳнат куруллари ва курул-яроғлар)га бағишланган бўлим билан бошланади, сўнгра ҳайвонот ва наботот дунёси билан боғлиқ мавзулар доирасига ўтилади.

Сўнгра эса, инсоннинг ижтимоий ҳаёти (иш, саёҳат, ўйинлар) билан боғлиқ лексика кўриб чиқилади, китобнинг охирида эса баъзи бир грамматик масалалар ва лексик ҳодисалар талкин қилинади. Ушбу луғат ўз мазмуни ва ифодалаш усуллариغا кўра курама хусусиятга эга бўлиб, манбалари аниқ кўрсатилган мисолларни ўз ичига олган. У Абу Убайднинг “*الغريب المصنف*” – луғати учун асосий манбаа сифатида хизмат қилган.

Замонавий муаллифлар Хусайн Юсуф Мусо ва Абдулфаттоҳ ас-Саадий Ибн Сиди луғатининг асл нусха тузилишини ўзгартириш, бошқа манбалардан олинган қўшимчалар киритиш ва такрорланиш ҳолларини бартараф этиш мақсадида икки қисмдан иборат бўлган “*فقه فى اللغة الإفساح*”- номидаги китобни қайта нашр этдилар.

Унда лексика маъноларининг яқинлигини ва келиб чиқишига кўра тематик гуруҳларга бирлаштириш назарда тутилади. Шунинг учун ҳам, у кўп жилдли энг яхши луғат ҳисобланиши билан бир қаторда, энг тўлиқ синонимлар луғати ҳам ҳисобланади. Ал-Ҳамадонийнинг “*كتاب الكتابة الألفاظ*” – ва ас-Саалабийнинг бир неча марта қайта нашр этилган “*فقه اللغة*” – каби бошқа асарларида ҳам кўп синонимлар берилган. Шунингдек, араб луғатнавислигида махсус синоним луғатлари ҳам кенг тарқалди.

Эски луғатлардан кўпинча (кўлөзма), - “*ألف إلى إسمان له فيها المسلوف الروض*” ва энг янги луғатлардан эса Иброҳим ал-Ёзижийнинг 1913-1914 йилларда Қоҳирада нашр этилган тугалланмаган луғати ва 1957 йилда Байрутда нашр этилган “*قاموس المتجانسات و المترادفات*” – деб номланган луғатлар кўп тилга олинади. Шунингдек, араб тилига чет тиллардан ўзлаштирилган лексик луғатлар “*كتاب المعرب*” – энг мавжуд. Ал-Жаволикийнинг (1073-1144) “*كتاب المعرب*” – энг

биринчи ва тўлиқ ўзлаштира луғатларидан ҳисобланади. Аддо Ширанинг 1908 йилда нашр қилинган форсий лексика билан бир қаторда, юнон, лотин, оромий, турк, итальянча, французча ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларни ҳам ўз ичига олган “ كتاب المعربة الفارسية الألفاظ ” – эса бу мавзуда тузилган энг сўнгги луғатлардан бири саналади [65].

1.3.2. Замоनावий изоҳли луғатлар

Янги араб луғатнавислиги XIX асрнинг ўрталаридан бошланган. Йирик бир тилли луғатлар ливанликлар томонидан тузилган.

Европага эса асосан икки тилли ўқув ва тематик луғатлар кириб келган. Бутрус ал-Бустонийнинг (1819-1883) икки қисмли (1866-1 қисм, 1869-2 қисм) “العلوم اصطلاحات و اللغة فى المحيط” луғати изоҳли луғатлар ичида машҳурроғи ҳисобланади.

Ферузободийнинг “ القاموس المحيط ” луғати ўз луғати учун асос қилиб олган ал-Бустоний классикадан кейинги даврга мансуб бўлган манбалардан кўплаб кўшимчалар, жумладан илм ва фан соҳаларидаги ливан шеваси лексикасини ҳам киритди. Муаллиф луғатдан фойдаланишни янада қулайлаштириш мақсадида сўзларни ўзакнинг бош ҳарфи бўйича алифбо тартибида жойлаштирган, шундай қилиб авваллари фақат махсус луғатлардагина қўлланган мазкур усул изоҳли луғатда биринчи марта қўлланила бошланди ва луғат араб луғатнавислигининг бундан кейинги ривожланишига катта ижобий таъсирини кўрсатди ва унга араб дунёсида юксак баҳо берилди [56, 78 б.].

Қоҳирадаги араб тили Академияси томонидан амалга оширилган икки жилдли “ المعجم الوسيط ” (1961) биринчи жамоавий луғатнавислик асари ҳисобланади. Унда бир луғат доирасида қадимий ва замоनावий, шу жумладан кенг тарқалган атамалар қатламини ҳам жамлашга ҳаракат қилинган. Луғатда муаллифларнинг таъкидлашларига қараганда 1.000.000 дан ортиқ сўзни ўз ичига олган 30.000 дан ортиқ сўз уяси мавжуд. Луғатнинг кириш қисмида баён қилинишича, муаллифлар мазкур луғатга бошқа араб изоҳли луғатларининг ҳаммасиданда кўпроқ миқдордаги лексикани киритиш, ундан

жой олган лексиканинг таркиби, сўзларнинг жойлаштирилиш усули, ҳамда сўз маъноларига берилган изоҳларнинг тушунарли ва аниқлигини таъминлаш ва шу билан арабча луғат тузиш санъатида янги йўналиш очишни мақсад қилиб қўйганлар.

Луғатнинг замонавийлаштирилиши унинг таркибига “туя лексикаси” деб аталувчи, кам фойда берувчи ва бошқа ҳозирги кунда долзарб бўлмаган, лекин анъанавий равишда лексика луғатларига киритиб келинган лексикадан воз кечишда ва замонавий сўзлар рўйхатига асосан Академия томонидан тасдиқланган замонавий сўзларни киритишга рухсат берилган бўлсада, лекин у амалда ўз ифодасини топмади.

Тақризчилар луғатда сўзларнинг ноаниқ, баъзан эса, нотўғри изоҳлар мавжудлигини, бир турдаги қоидаларнинг турлича талқин этилганлиги, бошқа жиҳатдан эса изоҳларнинг тушириб қолдирилганлиги ҳақида уқтирганлар. Буларнинг ҳаммаси луғатни нашр қилдиришдан олдин етарли даражада тайёргарлик кўрилганлигидан далолат беради.

Юқорида қайд этилган катта ҳажмли луғатлардан ташқари, Луис Маълунинг 1968 йилдан бошлаб кўп марта қайта нашр қилинган “ المنجد ” қисқача луғати кўпчиликка маълум. Ушбу луғат баъзи Европа тилларининг қисқача луғатлари намунасида тузилган, кўп марта тузатиш ва қўшимчалар киритилишига қарамай у араб тилининг энг яхши ўқув луғатига айланди [57, 125 б.].

Сўзлар мазкур луғатда алифбо тартибида жойлаштирилган ва ундан фойдаланувчилар араб морфологияси ҳамда сўз ясаш қоидаларини яхши билишлари талаб этилади.

Ўзакли – алифбо уяли луғати соф илмий, филологик ва лингвистик хусусиятларга эга. Сўзларни ягона ўзак бўйича уяга жойлаштириш сўз ясаш тизимининг семантик, асосан, сўз ясовчиларнинг боғланиш хусусиятини аниқлайди, сўзларнинг этимологик алоқалари умумий кўринишини белгилаб беради, ва ниҳоят, мазкур контекст учун энг мувофиқ келувчи ҳосилалардан бирини танлаб олиш имконини беради (бу айниқса имперфектдаги ёзувда

“бир хил кўринадиган” I, II, IV боб феъллари учун тааллуқлидир). Ҳар қандай луғат, айниқса ундан оммавий равишда фойдаланиш кўзда тутилган бўлса, биринчи навбатда маълумот олишга мўлжалланган бўлганлиги учун, араб луғатидан фойдаланишдек мураккаб санъатни соддалаштиришга, алифбога асосланиб тузилган луғатлар яратишга интилиш кузатилади. Алифбо тартибидан фойдаланилганда сўзни унинг ўзи учун аталган жойга ўта аниқлик билан жойлаштиради. Бунда сўзларни луғатга ҳарфлар бўйича жойлаштириш керакли сўзни топишни осонлаштиради ва тезлаштиради деган фикр таъкидланади.

Араб луғатнависида сўзларни бундай тартибда жойлаштириш усулидан кўп вақтлардан буён фойдаланиб келинган. Машҳур географик ва биографик луғатлар тузувчилари қаторида Ёқут ҳам ўзининг “معجم البلدان” ва “معجم الأدباء” номли луғатида материални ўзакни эмас, балки сўзнинг ҳарфлари бўйича жойлаштирган. Абдуллоҳ ал-Алаймийнинг “المرجع” (1963) луғати лексикани лингвистик луғатларда жойлаштириш бўйича ўтказилган қизиқарли, лекин охирига етказилмаган биринчи тажриба бўлди [54, 8 б.].

Фуад ал-Бустаний ўзининг унга ёзган сўз бошисида, соф алдавий тартиби “нафақат ёшларнинг ва кенг китобхонлар оммасининг, балки филология бўйича тайёргарлиги бўлган кишиларнинг ҳам сўзларнинг маъноларини уларнинг бош ҳарфлари бўйича ҳеч қандай қийинчиликсиз ва шубҳасиз билиб олишларига имкон беради”, - деб ёзган эди. Муаллиф ўз луғатида иккита янгиликни амалга оширади: имкон бўлган жойларда сўз ва маъноларни тарихий келиб чиқишини кўрсатиб берди, ўзлаштирмаларнинг манба ва манба-шакллари аниқлаш пайтида сўзларнинг замонавий атамавий маъноларини киритди, уларнинг инглизча ва французча эквивалентларини келтирди. Ал-Алаймий “Араб тилини ўрганишга кириш ва янги луғат тузиш” китобида мазкур луғатнинг назарий асосларини таснифлаб берди [35, 251 б.].

XX асрда пайдо бўлган араб луғатларининг асосий афзаллиги лексик материални батартиб жойлаштиришда керакли сўзнинг луғатдан излаб

топишнинг осонлигидадир. Бироқ луғатнинг тўлдирилишида ҳамон анъанавий усул устунлик қилмоқда. Уларда одатда “لسان العرب”, “القاموس المحيط” каби эски асосан жамлама луғатларнинг лексикаси қатъий ҳисобга олинмоқда.

Қадимий лексик меросга асраб-авайлаб муносабатда бўлишга замонавий лексикани ўрганиш ва уни луғатларга киритишга нисбатан бироз бўлсада қизиқишнинг йўқлигига қарама-қарши туради. Араб тилида аввал маълум бўлмаган сўз ва маънолардан фойдаланилган, турли жанрларга тааллуқли бой мустақил ва таржима адабиёти мавжуд бўлсада, араб изоҳли луғатлари мана шундай, умумий ва кенг тарзда фойдаланиладиган атамавий лексиканинг асосий қисмини ўз доираларидан ташқарида қолдирмоқдалар.

1.3.3. Икки тилли луғатлар

Янги даврда араб луғатнавислиги Араб Шарқининг ташқарисида, айниқса, табиий равишда икки тилли луғатларга асосий эътибор қаратиладиган Европада кенг тарқалди. Европа арабшуносларининг айнан қадимий классикага қизиқишлари катта бўлганлиги сабабли, энг нуфузли классик араб луғатлари илк европа араб луғатнавислиги учун асос сифатида хизмат қилди.

Европа луғатнавислари ўз амалий ишларида асосан араб луғатнавислиги томонидан ишлаб чиқилган назарий ва амалий тамойилларга асосланганлар, лекин миллий араб луғатларини мослаштириш жараёнида уларни нисбатан тартибга солинган кўринишда мослаштирганлар. Якоб Голиуснинг 1653 йилда нашр қилинган (Жако-Би Голх Лехисон арабисо – латинум) арабча – лотинча луғати, икки аср давомида тузилган биринчи ва амалда ягона катта таржима луғати ҳисобланади. Ундаги сўзлар ўзак тизими бўйича ўзакнинг бош ҳарфи бўйича алифбо тартибида жойлаштирилган. “الصاح” ва қисман бошқа луғатлар мазкур луғат учун асос сифатида хизмат қилган. Ўша вақтда ва кейинчалик тарқалган кўп тилли луғатлар араб тилини ҳам ўз ичига олган. В.Шиндларнинг 1962 йилда Ганноверда нашр қилинган катта беш тилли луғати ва Ф.Менинскийнинг 1680 йилда Венада нашр қилинган ва 1780

йилда қайта нашр қилинган уч тилли (турк-араб-форс) луғати шундай луғатларнинг типик вакилидир.

Адабий манбаларнинг танқидий нашрларига – йилнома, географик, филологик ва бошқа рисоаларга, одатда уларда қўлланган лексикани ўз ичига олган луғатлар мос келади.

Нелдеге, Бевана, До Гойе, Гвиди, Пеллоларнинг алоҳида соҳалар лексикасини ўз ичига олган шундай луғатлари мавжуд. И.Готвальднинг “Арабча – русча луғатининг Қуръон, етти муаллақот ва Имрул Қайснинг шеърлари бўйича тажрибаси” (Қозон, 1863) каби алоҳида адабий ёдгорликлари ёки В.Гиргаснинг луғати (“Араб хрестоматияси ва Қуръон лексикаси луғати” Қозон, 1881) каби классик адабиётнинг алоҳида тўплам ва хрестоматияларига бағишланган, тегишли таржима луғатларининг йўқлиги туфайли вужудга келган махсус луғатлар ҳам мавжуд [26, 175 б.].

Шу билан бир вақтда араб тилини ўрганувчилар учун мўлжалланган, асосан классик йўналишдаги умумий икки тилли луғатлар пайдо бўлмоқда. Улардан бири Б.Белонинг кўп марта қайта нашр қилинган арабча – французча луғати (1883); Ж. Хаванинг арабча – инглизча луғати (1899), ҳамда М.О.Аттаянинг 1913 йилда нашр қилинган “Арабча – Русча” луғати шулар жумласидандир.

Араб адабий тилининг миллий озодликка интилиши туфайли майдонга келган, айниқса XIX асрнинг ўрталаридан бошланган юксалиши, ундан давлат тили сифатида фойдаланиши, матбуотнинг ва бадиий адабиётнинг ҳам ривожланиши адабий тилда, айниқса, лексика соҳасида янги сифатларнинг шаклланишига олиб келди. Араб мамлакатларига уларнинг бугунги кундаги аҳволига нисбатан қизиқишнинг ўсиши, Европа мамлакатларида араб тилини алоҳида амалий мақсадлар билан кенгроқ ўрганила бошланиши асосий материали газета, расмий хужжат, амалий ёзишмалар ва ҳоказоларнинг матнларидан, кейинроқ эса, бадиий адабиётдан олинган материаллардан иборат бўлган кўп сонли луғатларнинг тузилишига олиб келди. Бундай ўқув

қўлланмалари ва улар учун тузилган луғатларнинг сони биринчи жаҳон урушидан кейин сезиларли даражада ўсди.

Бундай ўқув қўлланмалари учун тузилган луғатлар албатта мазкур даврга хос бўлган барча неологизмларни акс эттириши лозим эди. К.В.Оде-Василева (1929) ўзининг “Янги араб адабиёти намуналари” учун тузган, замонавий араб лексикасининг етарли даражада тўлиқ бўлган биринчи луғати деб таъкидламоғимиз лозим. И.Илясовнинг 1923 йилда нашр қилинган ва кўп марта қайта нашр қилинган “Арабча – инглизча луғати” биринчи замонавий умумий луғатларидан бири ҳисобланади [26, 89 б.].

Ҳозирги шароитда замонавий араб лексикасини ифодаловчи ва замонавий арабча матнларни ўрганиш асосида тузилган катта ҳажмли икки тилли луғатларга эҳтиёж сезилмоқда, араб дунёсидан ташқарида нашр қилинган тўлиқ арабча – хорижий тиллар луғатлари биринчи навбатда XIX асрдан бошлаб турли адабий манбалар ва танлаб олинган лексик материалларга асосланган амалий луғат-маълумотномалар ҳисобланади.

Х.К.Барановнинг “Арабча – русча луғати” ўзининг пайдо бўлиш вақтига кўра биринчи луғат ҳисобланади. Ушбу ўртача ҳажмли луғат (иккинчи нашри 33.000 та атрофидаги сўзларни ўз ичига олган) аввал бошданок у янгилик сифатида эътиборга сазовор бўлди. Ундаги янгилик шундан иборат эдики, ундаги лексик материаллар XIX асрнинг 80 йилларидан олинган [6, 125 б.].

Ю.А.Крачковский луғатининг 1940-1946 йилларда 4 марта босилиб чиққан биринчи “иккинчи жаҳон урушигача бўлган замонавий тил лексикасининг тўлиқ тавсифини беради” деб ҳисоблайди. Бу луғатнинг анча кўп миқдордаги ижтимоий – сиёсий лексика билан тўлдирилган иккинчи нашри (1957) бой ва турли лексик материални ўз ичига олган ва унинг вақт жиҳатидан чегараси 50-йилларнинг ўрталаригача боради. Луғат “қисман умуман араб тилини ўрганиш, унинг лексик – сўз бойликларини ва нутқ маҳоратини ўрганиш бўйича қўлланма” сифатида хизмат қилиши мумкин ва

унинг сўз бошисида (13 бетда) айтилгандай асосан замонавий араб адабий матнларини тушуниш ва таржима қилиш учун мўлжалланган [27, 264 б.].

Бироқ, унда тўғри фойдаланишнинг асосий шарти ҳисобланадиган сўзларнинг қўлланишига доир белгиларнинг мавжуд эмаслиги таржима ишларида қийинчиликлар туғдиради. Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, замонавий лексика луғати аллақачон истеъмолдан қолган лексикани нисбатан узоқ даврга хос бўлган сўз ва маъноларни ҳамда меъёрий жиҳати шубҳали бўлган бирликларни ҳам ўз ичига олган.

Х.К.Барановнинг луғати ўзи мўлжаллаган мақсадлар – араб матбуотини, ижтимоий – сиёсий ва иқтисодий адабиётларни ва беллетристикаси (яъни насрий – бадиий асарларини) тушуниш ва уларни таржима қилиш учун мувофиқ келади [7].

Г.Верннинг “Арабча–немисча луғати” (1952) нашр қилиниш вақтига кўра иккинчи луғат ҳисобланади, кейинчалик унга кўшимчалар нашр қилинган(1959). Бироқ унинг асл нусхасига кўшимчалар ва кўплаб кейинги даврга хос кўшимча ва аниқликлар киритилиб қайта ишланган инглизча варианты (1961) нисбатан кўпроқ танилди ва кенг тарқалган. 45.000 атрофидаги сўзларни ўз ичига олган Г.Верннинг луғати ўз характери ва мазмунига кўра Х.К.Барановнинг луғати билан умуман олганда бир хилда ва у XX асрнинг 50-йилларининг охиригача бўлган лексикани ўз ичига олган.

Луғатда арабча сўзларнинг маъноси синчковлик билан талқин қилинган ва шу билан бирга кўплаб таржима вариантлари берилган. Луғатда амалга оширилган омоним ўзакларини алоҳида ҳолда бериш каби илмий-лексикологик тамойилларнинг қўлланилиши (гарчи бу тамойилларга охиригача амал қилинмаган бўлсада), баъзи бир сўзлар (янги академик атамалар, ҳудудий ва оғзаки шаклдаги шева лексикаси)нинг функцияси жиҳатидан чекланган даражада қўлланишини махсус белгилар билан ажратиб кўрсатилиши мақтовга лойиқдир.

Араб лексикографиясининг тарихида биринчи марта арабча сўзлар араб ёзувида унлилаштиришсиз ва замонавий ўзлаштирилмаларда фонетик

транскрипцияга асосланган лотин транскрипцияда берган. Бу эса фақат араб ёзуви қўлланганидан кўра қулай афзалликларга эга. Уч ўзакли кенгайтирилган негизли (II - X туркумдаги) феълларнинг фақат рақамли белгилар билан ифодаланиши (4 ҳарфли феъллар транслитерацияланган) ҳамда исм шакллариининг алифбо асосида эмас “узунасига” жойлаштирилиши, шу билан бирга II – X туркумдаги феъллардан ясалган ҳосилаларнинг луғат уясининг охирида берилиши араб грамматикасини мукамал билмайдиган кишилар учун баъзи бир ноқулайликларни туғдириши мумкин [29, 56 б].

Агар Европа арабшунослиги луғатнавислиги учун ҳозирги пайтда асосан араб лексикасининг рўйхатини тузиш ва арабча – хорижий тил луғатларининг турли типларини тузиш қизиқтирса, миллий араб луғатнавислиги учун эса арабча – хорижий таржима маълумотларини тузиш биринчи ўринда туради.

Бу соф амалий манфаатлар хорижий тилларни ўрганиш зарурати ва хорижий тилдаги адабиётларни араб тилига таржима қилиш билан изоҳланади. Таржима асосан инглиз ва французча тилларидан қилинган учун, араб мамлакатларида нашр қилинган умумий ва махсус луғатларнинг кўпчилиги инглизча-арабча ва фарнцузча-арабча луғатлардан иборат. Айнан уларда лексика ҳолатидаги араб тилини замонавийлаштириш, ҳали араб луғатларида аналоглари (ўхшаш) мавжуд бўлмаган хорижий ва атамавий лексика учун аниқ эквивалентлар яратиш йўли билан уни хорижий лексик стандартга тенглаштириш учун аниқ интилишлар ифодаланганлиги учун ҳам улар араб лексикологияси учун қизиқиш уйғотади.

Табиийки, бундай луғат қанчалик кичик бўлса, луғатнавислик тилларида таснифланган лексик воситаларнинг фоизларидаги нисбати шунчалик кўп бўлади. И.А.Ильясовнинг 1913 йилдан бошлаб Мисрда қайта-қайта нашр қилинган луғати ҳажм ва йўналишлари жиҳатидан ўртача луғат ҳисобланади. Унда асосан маданий ривожланиш ва кундалик ҳаётга тааллуқли лексикага асосий эътибор қаратилган, шу билан бирга унинг арабча қисмида асосан

умум томонидан фойдаланиладиган, араб адабиётшунослари томонидан қабул қилинган, шу жумладан туристлар томонидан рад қилинаётган лексикадан фойдаланилган. Бироқ И.Ильясовнинг луғатида атамалар кам миқдорда берилган.

Атамаларга мисрлик Исмоил Мазҳарнинг “Инглизча – арабча” ва ливанлик Мунира Баалбоқийнинг биринчи марта 1967 йилда Байрутда нашр қилинган луғатида катта эътибор берилган.

Муаллифларнинг ҳар иккаласи ҳам араб тили воситасида араб тилига мослаштиришнинг имкони бўлмаган инглизча сўзларни, айниқса илмий ва техника атамаларини беришда дадиллик кўрсатганлар ва кўплаб янги сўзларни берганлар. Ҳозирги кунда энг тўлиқ (100.000 та атрофидаги сўзлардан иборат) ва янги Вебстер ва Катта Оксфорд луғатлари асосида инглизча сўзларнинг тавсифий характеристикасини берувчи энг яхши луғат ҳисобланувчи Ал-Мавриднинг “Инглизча – арабча” луғати нисбатан кўпроқ қизиқиш уйғотади.

Унинг арабча қисмида арабча соҳа луғатларидан ва Қоҳира Академияси томонидан тақсидқланган атамалар тўпламларидан кенг фойдаланилган. Шу билан бир вақтда “қопланмаган” инглизча атамалар экспериментал хусусиятга эга бўлган муаллифлик неологизмлари ҳисобига қопланади. Булар кўп ҳолларда сўз қўшиш орқали ҳосил қилинган ва тегишли изоҳлар билан тушунтирилган атамалардир. Сўз қўшиш орқали атамалар яшашга ҳаддан ортиқ берилиб кетиш баъзи арабча икки тилли луғатлар учун умуман хос, пурификацияга қарама-қарши бўлган хусусиятдир. Кўрсатиб ўтилган бошқа бир янгиликнинг амалда қўлланганлиги, яъни феълнинг луғат шакли сифатида имперфектлардан фойдаланиш ҳам диққатга сазовор ҳолдир.

1.3.4. Ўзбекистонда яратилган икки тилли арабча луғатлар

Тарихдан маълумки, араблар Ўрта Осиёни, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини истило қилишлари натижасида ўзбек тилига араб сўзлари кириб кела бошлади. Бу жараён узоқ давом этди ва унинг натижасида ўзбек тилига кўп арабизм ўзлашди. Мутахассисларнинг фикрича,

Ўзбек тили луғат таркибида ҳозир 50%дан ортиқ араб сўзлари мавжуд. Араб сўзларининг ўзбек тилига ўзлашиши фақатгина юқоридаги йўл билан кириб келди, десак нотўғри бўлар эди, чунки ўзбек ва араб халқларининг қадимдан бошланган ўзаро турли алоқалари ҳам ўзбек тилига араб сўзларининг кириб келишига сабаб бўлган.

Мустақилликдан кейинги вақтларда республикамиз арабшунос олим-мутахассислари томонидан арабча луғатлар яратиш учун катта имкониятлар туғилди. Жумладан, 1996 йили Б.Ҳасановнинг “Ўзбекча – арабча бошланғич луғат”и ва “Қуръон сўзларининг луғати” нашр этилди. 1998 йили А.Абдужабборов, Н.Орифхўжаевларнинг “Ўзбекча-арабча-русча частотали луғат”и босмадан чиқди. 2000 йили Н.Иброҳимов, Б.Ҳасанов, О.Мусаев, Б.Иброҳимовлар муаллифликларида “Ўзбекча-арабча луғат” араб тили ихлосмандлари эътиборига ҳавола этилди. 2003 йили наманганлик арабшунос олимлар – Одилжон Носиров, Муҳаммаджон Юсупов, Юнусхон Раҳматуллаев, Маҳмуджон Муҳиддинов ва Абдулхай Нишонлар томонидан “Ан-Наъим” номли арабча-ўзбекча луғат нашр этилди. Мазкур луғатни Ўзбекистонда арабча-ўзбекча луғат яратиш тарихида биринчи тўлиқ академик луғат деб ҳисобласа бўлади. Кейинги йилларда ТошДШИ Араб филологияси кафедрасининг доценти Т.Ш.Қодировнинг “Арабча-ўзбекча-русча тематик луғат” (2006), “Қисқача арабча-ўзбекча-русча ижтимоий-сиёсий тематик луғат”и, “Қисқача арабча-ўзбекча-русча касб-ҳунар ва баъзи сифатларнинг номларига оид тематик луғат”лари нашр этилди [47].

Биринчи боб бўйича хулоса

Буюк бобоқалонимиз Алишер Навоий: «Тилга эътибор, элга эътибор», деган эдилар. Бу сўзлар бекорга айтилмаган, албатта. Чунки ҳар бир тил маълум бир ҳудудда алоқа воситаси, қолаверса миллатлараро танишув, дўстлик воситасидир.

Магистрлик диссертациямизнинг ушбу бобига хулоса қилар эканмиз араб тили тарихи, унинг шаклланиш босқичларини ўрганиб чиқдик. Қадимий

адабий араб тили лексик жиҳатдан биров ўзгарган ҳолда ҳозирга қадар арабларнинг адабий тили бўлиб келмоқда.

Замонавий адабий араб тили XIX асрдан бошлаб янги руҳда шакллана бошлади. Янги замонавий техника ва тараққиёт тушунчалари ва предметларини ифодалаш учун унга Оврупо тилларидан кўп ўзлаштирма сўзлар кириб кела бошлади.

2010 йили Халқаро она тили байрами арафасида БМТ департаменти жамоат фикри билан келишилган ҳолда олти ташкилот расмий тили учун шахсий байрамини нишонлаш фикрини таклиф қилган. Ҳақ мақсади – халқлараро маданиятни мустаҳкамлаш ва кўп тиллик давлатларни ривожлантиришдир.

2012 йилнинг октябрь ойида бўлиб ўтган халқаро UNESCO ташкилотининг 190-сонли сессиясида Саудия Арабистони таклифига биноан 18 декабрь Халқаро араб тили куни сифатида эълон қилинди. Шу йили мазкур ташкилот биринчи марта 18 декабрни байрам сифатида нишонлаган.

Шуни таъкидлаш лозим-ки, 1973 йил декабрь ойида БМТ бош ассамблеясининг 3190-рақамли қарори билан араб тили ташкилот расмий тиллари қаторига қўшилган.

Бугунги кунга келиб араб ва унга яқин тилда мулоқот қилувчилар сони 300 миллионни ташкил этади. Улардан 240 миллиони учун араб тили она тилидир, 50 миллион киши эса иккинчи тил сифатида ишлатади. Бутун дунё мусулмонлари учун араб тили Қуръон тили бўлиб ҳисобланади.

Араб тили барча араб мамлакатларининг расмий тили даражасида бўлиб, Исроил, Эритрея, Чад, Сомали ва Жибути каби мамлакатларнинг расмий тилларидан биридир.

ХУЛОСА

Лисоний вазият муаммоси қадим замонлардан бошлаб мавжуд бўлиб охирги ўн йилликларда айниқса муҳим аҳамият касб этмоқда. Араблаштириш (арабизация) масаласи тилшуносликда актуал масала ҳисобланиб, муқаддимада бу атама араб тили ва араб маданиятини кенг миқёсда ёйиш масаласини аңглатиб келган. “Араблаштириш” атамаси муомалага минг йиллар аввал кириб келган бўлиб, авваллари бу атамани VII-IX асрларда араблар истилоси остидаги халқларга араб ҳаёт тарзини, араб маданиятини, ҳамда араб тилини сингдириш тушунилган. Натижада “араблаштириш” атамаси араб тилини тарғиб қилиш маъносида тушунилган.

Бугунги кунга келиб, “араблаштириш” атамасининг маъноси бир оз ўзгача тус олди, яъни арабларга хос бўлган ҳаёт тарзини тарғиб қилиш маъносидан ташқари, хорижий тил лексикасини адаптация қилиш маъносидан ташқари, адабий араб тилини қайта тиклаш, унинг ижтимоий функцияларини максимал даражада кенгайтириш билан бирга араб тилини асосий мулоқот воситаси сифатида ривожлантириш арабзабон мамлакатларнинг лисоний сиёсатидир, араб маданий меросини тиклашдир.

Араблаштириш масаласи шунингдек ўз ичига ўзга тилларнинг турли соҳаларида араб лексикасини қўлланилиши масалаларини, ўзлашган сўзларнинг араб тилига кириб келиши ва уларнинг тилдаги ассимиляция жараёни масалаларини, маданият, техника ва фан соҳаларидаги ўзлашма атамаларнинг араб тили луғат фондида ва терминологик тизимида ягона араб тилли давлатлар учун унификацияланган шаклини яратиш каби масалаларни қамраб олади [49, 26 б.].

Лингвистик араблаштириш масалаларини координация қилиш бўйича Бюронинг шафелиги остида XX асрда фан ва техниканинг турли соҳаларига бағишланган 50 дан ортиқ икки тилли луғатлар чоп этилди [49, 183-185 бб.]. Иқтисодиёт соҳасига оид луғатлардан Н.Гатгаснинг “Молия, бизнес ва иқтисодиёт бўйича инглизча-арабча луғат” (1982), М.Ханнининг “Молиявий ва иқтисодий атамаларнинг арабча-инглизча луғати” (2003), С.Х.Бехманнинг

“Финансово-экономический русско-арабский словарь” (2007) кабиларни мисол тариқасида келтиришимиз мумкин.

Тадқиқот ишимизнинг биринчи қисмида араб тили тарихидан айрим маълумотлар келтирилган бўлиб, асосий урғу араб тилли давлатларда тил вазияти ва адабий араб тилининг лексикографияси тахлили олиб борилди. Араб тилининг пайдо бўлиши тарихи ҳақида гап борар экан манбаларга таяниб араб тилининг ривожланишини уч даврга бўлиб тахлил қилдик, яъни илк давр, исломгача бўлган давр, иккинчи давр классик давр ва учинчи давр бу замонавий даврдир. Араб тилининг ривожланиш давларини батафсил тахлини олиб бориб шуни таъкидлаш лозимки араб тилининг шаклланиши диалектлар, яъни лахжалар алоҳида ўрин тутган.

Араб тилли мамлакатларда мавжуд бўлган кўп сонли лахжалар мулоқотга киришда баъзи бир мушкулликларни келтириб чиқарган. Шунга қарамадан араб тили инсоният цивилизацияси ривожланишида катта ва муҳим ўрин эгаллаган. Ислом динининг Осиё давлатларида тарқалиши билан бирга ушбу минтақаларда истиқомат қилиб келувчи халқлар маданиятига араб тили, араб маданияти, араб ёзуви ҳам кириб келади. Шу билан бирга кўпгина араб сўзлари ҳам халқлар луғат фондига кириб келиб араб тили жуда кенг тарқалади. Эски ўзбек алифбоси ҳам араб ёзувига асосланган лигини биламиз. Кўплаб жаҳонга машхур адабиёт дурдоналари араб тилида яратилади.

Шу билан биринчи бобимиз давомида араб мамлакатларидаги тил вазиятининг шаклланиши жараёнларига ҳам тўттаб ўтишни лозим топдик. Тил вазиятини муайян тилнинг мавқеи, ҳолати деб тушуниб араб мамлакатларидаги тил вазиятини тахлилини олиб боришга харкат қилдик. Араб дунёсидаги тил вазиятини ва унинг ривожланиши ҳолатларини комплекс ўрганиб чиқиб шундай хулосага келиш мумкинки, барча араб мамлакатлари учун асосий тил араб тили бўлишига қарамай, яъни расмий тил бўлишига қарамадан, ҳар бир араб тилли давлат ҳудуда сўзлашув тили ҳам

мавжуд. Ҳозирги пайтда араб мамлакатларида бир вақтнинг ўзида мумтоз араб тили, араб адабий тили ва кўпдан-кўп шева ва лаҳжалар қўлланилади.

Бундан ташқари тил вазиятини тахлили олиб бориш жараёни араб мамлакатларидаги бир тиллилик ва кўп (икки) тиллилик - араб ва француз – ҳолатларига дуч келамиз. Тил вазиятининг турлича бўлиши араб мамлакатларидаги замонавий-маданий ва адабий ҳолат ўртасидаги тафовутдан келиб чиқади. Бунга кўп йиллик колонизация сиёсатини бошдан кечирган Шимолий Африка регионидаги араб мамлакатларини мисол сифатида келтириш мумкин.

Магистрлик диссертациямиз мавзусидан келиб чиққан ҳолда тадқиқотимиз давоми лексикография (луғатнавислик) мавзусига ҳам мурожаат қилдик. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки луғат тузиш арабларга юнонлардан ўтган бўлиб, ўрта асрлардаги араб тилида сўзлашувчи халқларнинг маданий ҳаётида катта аҳамият касб этган ва араб тилшунослигининг муҳим соҳаси ҳисобланган.

Араб тили луғатнавислигини бошқа тиллар лексикографиясидан фарқ қилиб турувчи хусусиятларидан бири бу араб тилининг икки варианты – ёзма ва оғзаки нутқда кўплаб фарқловчи белгиларнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Тадқиқот ишимизда араб тилида мавжуд бир неча элуғат турларига таснифлар келтириб ўтдик:

1. Таснифловчи луғатлар – асосан диний адабиётларда келтириладиган сўзлар ва иборалар йиғилган;

2. Замонавий изохли луғатлар - мазкур луғатда алифбо тартибида жойлаштирилган ва ундан фойдаланувчилар араб морфологияси ҳамда сўз ясаш қоидаларини яхши билишлари талаб этилади;

3. Икки тилли луғатлар – бу турдаги луғатлар Европада кенг тарқалган, масалан: арабча-лотинча, арабча-русча, арабча-инглизча ва х.к.;

4. шу билан бир қаторда Ўзбекистонда яратилган икки тилли арабча луғатлар ҳақида баъзи бир маълумотларни бериб ўтдик.

Тадқиқот ишимиз давомида араб тили луғат фондидаги ўзлашма сўзлар тахлилини чуқур олиб бордик. Араб тилида иқтибос бу янги сўзлар ўзлаштирилишининг бир тури ҳисобланиб, иқтибос қилинган сўзлардан тўла ўзлашган, ярим ўзлашган, ўзлашиб улгурмаган ёки чала ўзлашганлари турлари фарқланади. Иқтибоснинг тўрт даври ажратиб кўрсатилган бўлиб, энг қадимий, яъни, ёзувгача бўлган бавр биринчиси ҳисобланади. Бу даврда форс, грек, оромий, эфиоп, қадимги яҳудий тилларидан кириб келган сўзлар устунлик қилади. Иқтибос – ўзлаштирилган сўзларни аниқлашда турлича усуллар мавжуд бўлиб, улардан бири оронэтик қонуниятдир. Унга кўра, араб сўзларининг ўзагини ташкил қилувчи ундошлардан баъзилари бирин-кетин кела олмайди. Масалан: “с” ва “ж” ; “т” ва “ж” ; “н” ва “р” каби.

Иккинчи давр бу Европа босқинига қадар бўлган даврни ўз ичига олади.

Учинчи давр Европа босқинидан кейинги давр бўлиб, Европа тилларидан олинган ўзлаштира сўзлардир.

Илмий тадқиқотимиз давода араб тили луғат фондида ўзлашган сўзлар ҳақида турли олимларнинг қарашларига таяниб маълумотлар ҳам келтирилган. Улар учун хорижий сўзнинг тилда қўлланилиши "араблашув"нинг ягона мезони бўлиб хизмат қилган: шу нуқтаи назарга кўра ўзлашган сўзнинг араб моделларига мувофиқ тузилганлиги айни муддао, бироқ бу шарт асло мажбурий эмас. Сибавайхи фикрига кўра, хорижий тилдан олинган отнинг шаклан ўзлашуви икки элементар жараён - унинг арабча сўз ўзгартирувчи флексиялар билан таъминланганлик ва **أل** аниқлик артикли билан қўлланиш имкониятидан иборат бўлиб қолади. Таниқли тилшунос олим ал-Жавҳарий ўзлаштирилган луғавий бирликларни иккига: араблашган ҳамда хорижий сўзларга ажратган. “**معرّب**”, яъни “араблашган” атамаси арабча шакл қабул қилиб, ассимиляциялашган сўзларни белгилаган. “**أدخال**”, яъни “бегона” (кириб келган) атамаси морфологик ассимиляцияга учрамаган ва ўзининг дастлабки, асл шаклини сақлаб қолган ўзлашган сўзларни англатади.

Шу ўринда тадқиқотимизда келтирилган “араблаштириш” атамасига тўхталиб ўтадиган бўлсак, ушбу атама икки талқин қилинади. Илк даврларда “араблаштириш” атамаси араб тилининг бошқа тилларга кириб бориши, ва ўзга тилларда араб сўзларининг ассимиляцияси жараёнига нисбатан қўлланилган бўлса, замонавий адабий араб тилида “араблаштириш” атамаси ўзга тиллардан араб тилига кириб келган сўзларнинг араб тилидаги ассимиляцияси жараниёнига нисбатан қўлланилади. Мумтоз, яъни классик давр қатлами тўлиқ ўзлашиб бўлган ва ассимиляциялашган, тил тизимидан муқим жой эгаллаган сўзлардан иборат бўлса, Европа тилларидан ҳозирги даврда ўзлаштирилган атамалар тилнинг лексик-семантик тизими томонидан буткул ўзлаштирилган ва ассимиляциялашган деб бўлмайди.

Магистрлик диссертациямизнинг учинчи яқунловчи бобида асосий эътиборимиз адабий араб тилидаги ўзлашган сўзларнинг тематик доиралар бўйича тахлили масалаларига қаратдик.

Араб тилининг терминологик (атамашунослик) масалалари тахлилини олиб бориш жараёнида шундай хулосага келдикки, атамаларга муайян бир соҳанинг қобиғига ўралашиб қолиш хусусияти мутлоқо хос эмас ва улардан кўпчилиги фан-техника соҳасида эришилган ютуқлар натижасида махсус қўлланиш доирасидан ташқарига чиқади ва умумий тил таркибидан жой олиб ҳаммага таниш сўзларга айланади. Шу билан биргаликда услубий тил лексикасининг элементига асосланиш билан бир вақтда, худди аввалгидек ўзи мансуб бўлган атамалар тизимининг аъзоси бўлиб қолаверади.

Тадқиқотимиз давомида терминологияни, яъни, атамашуносликни фан сифатидатахлилини олиб бориб, араб атамашунослиги фани ривожланишининг икки босқичини бошдан кечирганини гувоҳи бўлдик – классик ва замонавий ривожланиш босқичлари. Классик атамашунослик бу ўрта асрлардаги атамашунослик ҳисобланади. Замонавий босқич эса 19 аср атамашунослигини қамраб олади.

Шу билан бир қаторда илмий тадқиқотимиз давомида фан-техника тараққиёти туфайли араб тилига кириб келган энг янги атамалар тахлилига ҳам тўхталдик.

Замонавий араб атамашунослиги фани янги атамалар яшашда ўзининг тизимига эга ва бу усул грек ва лотинча сўзлардан калкалаш йўли билан янги атамалар ҳосил қилиш билан боғлиқдир. У ёки бу соҳага тегишли сўзларни ниҳоятда аниқ бериш учун катта терминлар яратишга тўғри келади. Бундай терминларни амалда қўллашда жуда кўп қийинчиликлар туғилиши сабабли иккита сўздан тузилган терминнинг бирини тушириб қолдириш усулидан фойдаланиляпти. Масалан: برقية رسالة ўрнига برقية – телеграмма, فاكس تليفون ўрнига تليفاكس – телефакс, تضخم مالي ўрнига تضخم – инфляция – қадрсизланиш (ўзбек тилидаги давлат қўмитаси ўрнига давқўм сингари). Ёки 2 сўзни бирлаштириш усулидан фойдаланиляпти. Масалан: مال رأس – رأسمال – капитал, حاكم باش – باشحاكم – бош ҳакам, орбитр, الماء قوة من الكهرباء توليد – كهرومائي – гидроэлектрли (рус тилидаги “техобслуживание” сингари).

ОАВда кенг қўлланиладиги атамалар тахлили билан бир қаторда аббревиатура, сўзларни қисқартириш усулини ҳам тахлили олиб борилди.

Адабий араб тилига кириб келган ўзлашма сўзларнинг тахлилини, атамалар мисолида, тематик нуқтаи назардан ҳам кўриб чиқдик. Диссертациямизда замонавий адабий араб тилидаги иқтисодий соҳага оид ўзлашган сўзлар тахлили олиб борилди. Адабий араб тили луғат фондининг хорижий лексика билан бойиши узоқ даврга чўзилади. Бу даврда ўзлашган лексикаларнинг тушунча доираси, характери тилларнинг бири бирига муносабатлари, ўзлашган сўзларнинг ассимиляция даражаси ҳамда тил эгаларининг ўзлашмаларга бўлган муносабати босқичма-босқич вақт ўтиши билан ўзгариб боради. Тадқиқот ишимизда жадвал келтириб унда тахлиллар асосида олинган натижаларни маълум система асосида жойлаштириб чиқилганини кўришимиз мумкин. Ўзлашган сўзлар тематик гуруҳлар асосида тақсимлаб чиқилган бўлиб, ҳар бир сўзнинг манбаси ва араб тилидаги эквиваленти келтирилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” NMIU, 2017. –296.
2. 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909 “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”.
3. Абдуллаев И. Бухоронинг арабийнавис шоирлари. Т.: Фан, 1965. - 185 б.
4. Ахманова О.С. О фонетических и морфологических вариантах слова. М.: Высшая Школа. 1965 – 250с.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Учпедгиз, 1969. – 608с.
6. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь [Текст] / Х.К. Баранов / Под ред. В.А. Костина. – М.: Валерий Костин, 2001. – 944 с.
7. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 320 с.
8. Белкин В.М. Арабская лексикология [Текст] / В.М. Белкин. – М., 1975. – 200 с.
9. Белкин В.М. О характере лексической синонимии в арабском литературном языке. В сб.: «Арабская филология». Изд. МГУ, 1968. – 287с.
10. Белкин В.М. Общие тенденции развития арабской научно-технической терминологии в послевоенный период. «Развитие языков в странах зарубежного Востока (послевоенный период)», М.: Наука, 1983. – 216 с.
11. Белкин В.М. Формирование словарного состава в современном арабском литературном языке. В сб.: «Семитские языки», М.: Наука, 1965. – 200с.
12. Белова А.Г. Введение в арабскую филологию. ИВ РАН, М.: Деловая книга, 2005. - 230 с.
13. Белова А.Г. Семитское языкознание в России (XIX-XX вв.). Восток-Запад, М.:«Норма». – 374с.

14. Боднар С.Н. Язык арабских документов торгово-экономической деятельности [Текст] / С.Н. Боднар / Предисловие Волкова Н.Д. – М.: ТЕЗАУРУС, 2012. – 400 с.
15. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока VII – середина XII в. [Текст] / О.Г. Большаков. – М., 2001. – 345 с.
16. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков [Текст] / Б.М. Гранде. – М., 1972. – 442 с.
17. Граник, Г.Г. Литература. Учимся понимать художественный текст / Г.Г. Граник, С.А. Шаповал, Л.А. Концевая. - М.: Просвещение, 1998. - 353 с.
18. Габучан Г.М., Ковалев А.А. О проблеме слова в свете фактов арабского литературного языка. В сб.: «Арабская филология». Изд. МГУ, 1968. – С. 57-68.
19. Гранде Б.М. Арабская грамматика в сравнительно- историческом освещении. М.: Высшая школа, 1990. - 253 с.
20. Губанов Ю.П. О проблемах создания арабской терминологии. «Социолингвистические проблемы развивающихся стран», М.: Наука, 1975. – 120с.
21. Джабер Аби Джабер. Современный большой русско-арабский словарь [Текст] /Джабер Аби Джабер. – М.: Валент, 2012. – 1344 с.
22. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М.: Просвещение, 1968. – 221с.
23. Звегинцев В.А. История арабского языкознания: краткий очерк. — Изд. 3. — М.: Комкнига, 2007. – 300с.
24. Золотухина Г.И. Проблемы изучения теневой экономики [Текст] / Г.И. Золотухина // Предпринимательство в России: история, новые реалии. – Красноярск: Российская академия предпринимательства, 1996. – С. 25-32
25. Китайгородская М.В. Современная экономическая терминология (состав, устройство, функционирование) и русский язык конца XX столетия (1985–1995). 2-ое изд. [Текст] / М.В. Китайгородская. – М.: Языки русской культуры. 2000. – С. 162-236.

26. Ковалёв А.А, Шарбатов П.Ш. Учебник арабского языка, М.: Высшая школа, 1998. – 300 с.
27. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т. 1. [Текст] / И.Ю. Крачковский. –М.–Л., 1955. – 469 с.
28. . Кузьмина Н.Е. Арабский разговорный язык Судана. Уч. Пособие. Москва. Изд. МГИМО, 2007. – 205с.
29. Лексическая синонимия. Сборник статей. М.:Наука, 1967. – 175с.
30. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М, Наука, 1970. – 180с.
31. Минеджян Г.З. О некоторых трудностях перевода научно-технических текстов с русского языка на арабский [Текст] / Г.З. Минеджян. – М.: Унив. им. Патриса Лумумбы, 1969. – 127 с.
32. Минеджян Г.З. О некоторых вопросах научно-технической терминологии в современном арабском языке. Семитские языки. Вып.2 (ч.2). Изд.2 (доп.), М., «Наука», 1965. – 150с.
33. Моль А. Социодинамика культуры [Текст] / А. Моль. – М.: КомКнига, 2005. – 416 с.
34. Мухин С.В. Системно-функциональные характеристики фразеологических калек французского происхождения в современном английском языке. – М: Валент, 2005. – 200с.
35. Остроумов Н.П Арабская средневековая культура и литература. М.: Наука, 1978. – 320с.
36. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. - М.: Наука, 1986. – 225с.
37. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. «Вопросы терминологии». М.: Высшая школа, 1961. – 132с.
38. Реформатский А.А. Введение в языковедение, изд. ИВ. М., Просвещение, 1967. – 320с.
39. Рыбалкин В.С. Арабская лексикографическая традиция. Киев: Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко, 1998. – 190с.

40. Рыбалкин В.С. Арабская лингвистическая традиция. Истоки, творцы, концепции. Киев: Вища школа, 2000. - 191 с.
41. Рыжов К.В. Все монархи мира. Мусульманский Восток VII—XV вв. — М.: Вече, 2004. — 182с.
42. Территориальная дифференциация лексики АЛЯ // Теоретический курс арабского языка. Учебник. — М., 2004. — 545 с.
43. Тихонова Т.П. Светская концепция арабского национализма Сати ал-Хусри, М.: Наука, 1984. — 145с.
44. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М.: Наука, 1968. — 230с.
45. Фетеева И.Г, Насирова М.А. Языковая ситуация в арабских странах (конец XX века), Т. : Укитувчи, 2010. — 200с.
46. Финкельберг Н.Д. Курс теории перевода М.: Восток-Запад, 2007. — 300с.
47. Ҳасанов М. Абзалова М. Араб тили дарслиги. —Т.: Мавароуннаҳр 2004. — 250 б.
48. Шагаль Г.Ш. Арабский страны: язык и общество [Текст] / Г.Ш. Шагаль. — М.: Литература на иностранном языке, 1998. — 280 с.
49. Шагаль В.Э. Арабский мир: пути познания. М.: Наука, 2001. — 240с.
50. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 5-жуз. — Т., Шарқ, 2008. — 367 б.
51. Шарбатов Г. Ш. Арабский литературный язык, современные диалекты и региональные обиходно-разговорные языки // Языки Азии и Африки. Т. IV, кн. 1. М., 1991. — 250с.
52. Шамне Н.Л. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации. — Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 1999. — 208 с.
53. Шитов Б.А. Учебник арабского языка [Текст] / Б.А. Шитов. — М.: Наука, 1991. — 468 с.
54. Юнусов К.О. Краткий русско-арабский словарь экономических терминов [Текст] / К.О. Юнусов. — Москва: СПб. Теза, 1996. — 88 с.

55. Юшманов Н.В. Грамматика литературного арабского языка. Л.: Наука, 1985. – 216с.

56. Al-'Amlr Mustafa as-Sihabî. Al-mustalahat al-'ilmiyya fî al-luga al-'arabiyya «fî al-Kadîm wa al-hadis» [Text] / Al-'Amlr Mustafa as-Sihabî . – Dimask, 1955. – 219 с.

57. Al-Maktaba li-'alamina li-l-buhos. Al-Murasalat at-tijariyya [Text] / Al-Maktabali-'alamina li-l-buhos. – Bayrut, 1993. –270 с.

السيوطى الرحمان عبد "أنواعها و اللغة علوم فى المزهر" 4 ألقاهرة

التعريب و الإشتقاق كتاب. القادر عبد ألمغربي

"أنواعها و اللغة علوم فى المزحر" الرحمان عبد السيوطي

القرآن الكريم سورة الزخرف الآية

اللغة بين العلاقات فى اللغوية العدوي هوامل من هام عامل هي حيث من الترجمة صالح أرمدي،

التونسية اللغة و العربية

عَنا لُمي Одилжон Носиров, Муҳаммаджон Юсупов ва бошқалар Т. 2003,

القاهرة ١٩٥٦ "الخصائص". الفتح أبو جني ابن

القاهرة "أنواعها و اللغة علوم فى المزهر" السيوتى الرحمان عبد

1990 مصرُ الوجيزُ المُعجم

1981 بيروت مسعود جبران طلاب ال راند

Интернет сайтлари

www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnie_nauki/lingvistika/ARABSKIY_YAZIK

[files.school-collection.edu.ru/dlrstore/96860c84-e4e2-5b48-c366-](http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/96860c84-e4e2-5b48-c366-4fc844dae955/1008048A)

[4fc844dae955/1008048A.](http://4fc844dae955/1008048A)

www.wikipedia.com

<http://www.arabic.ru/language/>

<http://www.islam.ru/pressclub/histori/buzamaidana/>

<http://www.resalah4u.com> العربي الإعلام مركز

www.asharqawsat.com الأوسط أشرق

<http://www.amin.org> الإعلامية و الصحفية للخدمات أمين

[www. ino@uzpak.uz](mailto:www.ino@uzpak.uz)

[http:// gezaldika.ru](http://gezaldika.ru)

[http:// www. Ngw.nl](http://www.Ngw.nl)

الأخبار وكالات و الصحف على يعتمد دانة مركز [http:// www.danah.com](http://www.danah.com)

[http:// www.fundarabist.ru/know/arabian-language2.](http://www.fundarabist.ru/know/arabian-language2)

[http:// www.membrana.ru horm/artikles__](http://www.membrana.ru/horm/artikles__)

<http://www.fundararabist.ru/Know/arabianlanguage2.html>

<http://www.membrana.ru/horm/artikles>